

Diszkrimináció nélkül

*A roma kisebbség
a magyar büntetés-végrehajtásban*

Számos okból különösen nehéz a cigányság börtönbeli helyzetét elemezni. Az első ezek közül az a történelmi gyökerű ambivalencia, amely e kérdést évtizedek óta övezi. A társadalomban élő előítéletes gondolkodás és az ezzel párhuzamosan létező, „hivatalos” eredetű problémahárítás következtében egyfajta eufemisztikus, kétértelmű kommunikáció jöhetett csak létre, amely sokszor inkább hátráltatta a párbeszédet, mintsem szolgálta volna. E kommunikációs görcsöt fokozta az attól való félelem, hogy a nézetek, vélemények, társadalmi csoportérdekek ütköztetése önmagában a faji diszkrimináció vádját vonhatja maga után.

Bármely etnikai tárgyú gondolkodás sarkalatos pontja az identitás, a csoport-hovatartozás. Adott esetben a cigányság kritériumának ügye. A kelet-közép-európai roma kisebbség helyzete sok szempontból merőben különbözik mind a nyugat-európai bevándorló kisebbségektől, mind az Európán belüli történelmi migráció vagy a nem etnikai alapon húzott határok alakította minoritásoktól. A csoporthoz való tartozás nem annyira egyéni döntéstől függ, mint mondjuk, a svájci olaszok körében, de sokkal inkább, mint például a hollandiai surinámiak, marokkóiak esetében.

A magyar büntetés-végrehajtás álláspontja szerint az tekinthető romának, aki annak vallja magát. Úgy véljük, se okunk, se jogunk nincs arra, hogy embereket a munkánkat érintő jogi, szakmai szempontokon túl kategorizáljunk.

A büntetés-végrehajtás jellegéből, jogi státusából, feladatából következik, de talán nem árt külön is hangsúlyozni, hogy nem csupán az alkotmány, de a testület működését szabályozó törvény is arra kötelez, hogy kerüljünk bármifajta hátrányos megkülönböztetést minden etnikai, vallási csoporttal, így a romákkal szemben is. Ugyanakkor a büntetés-végrehajtás a társadalom szerves részét képezi. A fogvatartottak – romák és nem romák – „magukkal hozzák” szociális háttérüket, értékrendjüket. Ez igaz a személyzetre is. Ezért nem elegendő, hogy a kisebbségi kérdést csupán jogi szempontból elemezzük és kezeljük, ha-

nem szükség van arra, hogy szociálpolitikai, társadalomtudományi tényeket, érveket is figyelembe vegyünk.

Először a roma fogvatartotti populáció néhány szociális és börtönbeli jellemzőjéről szólok, egy eddig nem publikált empirikus vizsgálat eredményei alapján. Másodsor az a témát érinteném, hogy a személyzet, elsősorban az intézetek vezetői hogyan értékelik, érzékelik a cigányság, a nem cigány börtönnépesség és a személyzet együttélésének napi gondjait. Harmadsor arra térek ki, hogy a büntetés-végrehajtás vezetése milyen kisebbségi politikát alakított ki a múltban, és folytat a jelenben.

Ezerfős országos büntetés-végrehajtási mintán végzett felmérésünk* alapján a megkérdezettek 28 százaléka vallotta magát romának, 68,5 százalék nem romának és 3,5 százalék nem válaszolt a kérdésre.

Ez az adat két szempontból figyelemre méltó.

A közel 30 százalékos arány hatszorosa az országos 5 százalékos adatnak. Sőt, a mi adatunk szűkebb kritériumon, önbevalláson alapul, tehát nem öleli fel azokat, akiket nem roma környezete annak tart. Azt állítjuk tehát, hogy a börtönnépességben a cigányság legalább hatszorosan felülreprezentált.

A másik érdekes szempont – amelyről a későbbiekben részletesebben is szó lesz – az, hogy a személyzet (bizonyos értelemben a „nem roma környezet”) sokkal magasabbra becsüli a cigányság arányát a börtönökben. Ennek két, egyszerre érvényesülő oka lehet. Egyrészt az, hogy sokan, akik gyökereik, közösségük, családjuk alapján vallhatnák magukat romának, valamilyen oknál fogva nem teszik ezt. A másik lehetséges ok, hogy a személyzet érzékeli nagyobbban a cigányság hányadát a valóságosnál.

A fiatalkorúak között sokkal magasabb, közel kétharmad, a romák aránya. Általában elmondható, hogy a cigány fogvatartottak, ha nem is sokkal, de fiatalabbak, mint a nem roma populáció. Érdekes például, hogy a negyven évnél idősebb fogvatartottak kétharmada nem cigány. A nők között némileg (négy százalékkal) magasabb a magukat romának vallók aránya.

A cigánynépesség néhány demográfiai jellemzőjén túl a leggyakrabban az iskolai végzettség kerül elő, mint hátrányos helyzetet magyarázó tényező.

A fogvatartott népességen belül a nyolc osztályt el nem végzettek aránya kiugróan magas, a csak nyolc osztállyal rendelkezők aránya pedig *jelentősen* magasabb a romák körében. Szintén tanulságos, hogy a cigány fogvatartottaknak mindössze a fele rendelkezik szakmunkás-bizonyítvánnyal, ami pedig manapság a munkaerő-piaci érvényesülés minimumának tűnik.

Érdemes megvizsgálni, hogy a roma fogvatartottak iskolai végzettsége hogyan viszonyul a megfelelő szabad népességéhez. A Kemény István által végzett romakutatás mintájában a börtönben lévők iskolai végzettsége jóval magasabb mint a kinti átlag, ez azonban megtévesztő. A börtönben lévők sokkal fiatalabbak, és ha az összehasonlítást a kinti 25–29 éves korosztállyal végezzük el, akkor azt tapasztaljuk, hogy szinte azonos a végzettség szintje.

* Készítette Huszár László, az országos parancsnokság kutatásszervezési és nemzetközi kapcsolatok főosztályának főelőadója.

A manapság oly lényeges másik tényező a foglalkoztatás. A fogvatartotti népesség kb. egyharmada állította, hogy a bekerülése előtt munkanélküli volt. Ez az arány lehet némileg magasabb, mivel az alkalmi munkás érezhette úgy, hogy volt valami munkája, habár az nem tekinthető valós foglalkoztatásnak. A bekerülés előtti munkanélküliség tekintetében nincs jelentős különbség cigány és nem cigány csoport között. Talán az magyarázhatja ezt, hogy a romák nagyobb számban vesznek részt családi szervezésű, alkalmi, idény-jellegű, napszám-munkákban, ami miatt nem tekintik magukat munkanélkülieknek, noha valójában azok. Máskülönben nehezen lenne elképzelhető, hogy a végzettség szempontjából rosszabb munkaerő-piaci kondícióval rendelkező cigányság miért nincs kedvezőtlenebb helyzetben.

Különbség mutatkozott a jövőbeli lehetőségek megítélésében. A nem roma kérdezettek több mint fele úgy gondolja, hogy majd talál munkát a szabadulás után, amíg a romáknak csak 35 százalék. Valószínű, persze, hogy még ezek a remények is túlzottak.

A roma népességgel kapcsolatosan sokszor felmerül az erős családi, nagycsaládi, vérségi kötelékek szerepe. Bár erre vonatkozóan csak közvetett adatokkal rendelkezünk, azok alapján állíthatjuk, hogy a cigány börtönnépesség esetében is e kapcsolatok nagyobb szerepet játszanak, mint a nem cigány csoport esetében.

A romák majdnem kétharmadának van 18 év alatti gyermeke, míg a nem romák kevesebb mint felének. Az eltérés talán még markánsabb, ha figyelembe vesszük, hogy a romák között – mint említettük – jóval magasabb a családalapítás előtt álló fiatalkorúak és fiatal felnőttek aránya.

Hasonlót eltérést tapasztaltunk a nagycsaládosok arányában is. A romák közül minden ötödiknek van három vagy annál több gyermeke, míg a nem cigányok közül csak minden tizediknek.

Érdekes, hogy amíg mindkét csoportnak körülbelül az egynegyede élt házasságban bekerülése előtt, az élettársi kapcsolat sokkal népszerűbb a romák körében: a cigány fogvatartottak több mint felének volt ilyen kapcsolata bekerülése előtt, amíg a nem cigányok ke-

vesebb mint egyharmadának. Megjegyzendő, hogy ez az együttélési forma sokkal instablabbnak bizonyult mind a romák, mind a nem romák körében.

A család szorosabb jellegére utalhat az is, hogy négyszer annyi nem cigány volt elvált a bekerülése előtt.

Ellentétes hatást mutat viszont a gyermekkori neveltetés. Mindkét csoportban a közvélekedés becslésénél magasabb a mindkét vagy legalább az egyik szülő jelenléte (85 százalék a hatévesnél fiatalabbak korcsoportjában). De a romák esetében alacsonyabb a kétszülős családi neveltetés aránya. Ennek részben egyik oka, részben egyik következménye az állami gondozottság eltérő aránya. Megdöbbentő adat, hogy a roma fogvatartottak majd négyszer annyian voltak állami gondozásban hatéves koruk előtt, és még 12–16 éves kor között is megmaradt a kétszeres szorzó. Ez azt jelenti, hogy ebben a korban minden hatodik roma és minden tizenkettedik nem roma volt állami gondozott.

A börtönben a kapcsolattartás egyik legfontosabb formája a látogatás. Talán meglepő, hogy a roma fogvatartottak között valamivel többen vannak azok, akiket egyáltalán nem látogatnak. Nem gondolnám, hogy ez a lazább kötődés, mint inkább a család rosszabb szociális helyzetének eredménye. Ezt támasztja alá az is, hogy a romák közül többen tartják fontosnak, hogy lakóhelyükhöz közeli intézetben legyenek fogva tartva, és inkább részesítik előnyben a hosszabb látogatást a gyakoribbal szemben.

A cigány fogvatartottak 60 százalékának volt már valamelyik családtagja börtönben, amíg a nem cigányok 25 százalékának. Ennek kriminológiai elemzése nem feladatunk, csak annyit kívánok megjegyezni, hogy igazolódni látszik az a feltételezés, hogy az érintett romacsaládok életében a börtön olyan tényező, amely a család életét, szociális helyzetét rendszeresen és tartósan befolyásolja.

A lakásviszonyok szintén jól jelezhetik a szociális helyzet minőségét. Erre utaló adatunk, hogy a roma fogvatartottak 35 százaléka lakott olyan lakásban, ahol hárman vagy többen jutottak egy lakószobára. Ez a nem cigányok esetében 17 százalék. Ugyancsak a szociális helyzetre és annak negatív következményeire utal, hogy a romák kisebb hányada tud fizetett ügyvédet fogadni. Ebből következően nagyobb hányaduk véli úgy, hogy az ügyvéd kellő lelkiismeretessége hiányában nem tudott elegendő alkalommal találkozni velük (sokszor csak a tárgyaláson), és általában is elégedetlenebbek az ügyvédek teljesítményével, mint a nem cigányok.

Vizsgálatunkból úgy tűnik, kevés a mérhető különbség, a börtönön belüli élettel, az elérték értékrendjével, attitűdjeivel kapcsolatban. Ez – az alkalmazott vizsgálati módszer korlátain túl – abból adódhat, hogy mind a büntető igazságszolgáltatás egész rendszere, mind a büntetés-végrehajtás ezen belül még mindig kiszűri a külső társadalomban zajló differenciálódást, mind az anyagi javak, mind az értékek, normák területén.

Egy, a cigányság büntetés-végrehajtáson belüli helyzetét firtató előadás igen egyoldalú lenne, ha csak a fogvatartottak véleményén alapuló adatbázist vennénk figyelembe. Nyilvánvaló, hogy a vizsgált csoport helyzete nagyban függ attól a kapcsolattól, amely a személyi állomány tagjaihoz fűzi. Hogyan látják az egyes büntetés-végrehajtási intézmények vezetői a romák helyzetét és viszonyát a többi fogvatartotthoz, illetve a személyi állományhoz?

TAPASZTALATCSERE

A választ adó intézetek parancsnokai 30 és 80 százalék közé becsülték intézményeinkben a romák arányát, a becslések átlaga 57 százalék volt. Természetesen becslésekről van szó, mivel a büntetés-végrehajtás semmilyen ilyen jellegű adatot nem tart nyilván.

Általános tapasztalat, hogy a roma etnikum és a vele kapcsolatos kérdések nem jelentenek gondot az intézetek életében. A parancsnokok döntéseiben nem játszik, nem játszhat szerepet a fogvatartott etnikai hovatartozása. A fegyelmi ügyek jellegében, súlyában és számában nem tapasztalnak különbséget cigány és nem cigány fogvatartottak között.

A nemzetközi, főként amerikai tapasztalatok azt mutatják, hogy a börtönön belüli valós etnikai problémák először területi elkülönülésként, szegregációként jelentkeznek. Ez a „gettósodás” klikk-képződéshez, az illegális belső gazdaság felosztásához, majd börtöngengék kialakulásához vezet. Szerencsére ilyen folyamatok nálunk nem tapasztalhatók. A büntetés-végrehajtás nem szorgalmazza etnikai alapon szerveződő zárkák létrejöttét, de adminisztratív eszközökkel nem is gátolja azok kialakulását. A kiegyensúlyozott zárkaközösségek nem jöhetnek létre kényszerből, így azok kialakításában a fogvatartottak igényeit is figyelembe vesszük. Ennek ellenére viszonylag ritkák a teljesen etnikai alapon szerveződött zárkák. Az intézetek vezetőinek egy része a tisztán roma zárkákat nehezebben kezelhetőnek tekinti a rend és a higiénia fenntartása szempontjából.

A közösségek kialakulásánál egyéb tényezők, mint az ismeretség, barátság, közös munkahely inkább játszanak szerepet, mint az etnikai rendezőelv. Szintén a szegregáció ellen hat, hogy a romatársadalom sem tekinthető homogénnek, az egyes csoportok egymástól mért társadalmi távolsága sokszor nagyobb, mint a cigányok és nem cigányok között.

Ha nem is elsődleges problémaként, de kétségtelenül előfordul konfliktus a roma és a nem roma fogvatartottak között. Ezek kiváltó oka sokszor nem is etnikai ellentét, hanem az összezártságból és egyéb hiányosságokból adódó frusztráció. Ilyen esetekben a külső társadalomból jól ismert előítéletes gondolkodás, sértettség kerül elő.

Csaknem egyöntetű vélemény – amely alátámasztja egyéb vizsgálatainkat –, hogy a roma fogvatartottak szociális helyzete átlagosan sokkal rosszabb, mint a nem cigány fogvatartottaké. Ezen az sem változtat, hogy a roma fogvatartottak között is kialakulóban van egy tehetősebb réteg. Ugyancsak érzékelhető az alacsonyabb iskolai végzettség, annak minden hátrányos következményével együtt. E konzekvenciák között a nehézkes kommunikáció, a beszűkült érdeklődés, a kulturált együttélés szabályai ismeretének hiánya jellemző.

Az intézet vezetőinek szintén általános tapasztalata, hogy a roma társadalom hagyományai, kultúrája, életszemlélete sokszor ellentétes a büntetés-végrehajtási intézet követeleményeivel. Ezek között leginkább az emocionális motiváltság, a kötöttségekkel, szabályozottsággal, a zártsággal szembeni alacsony tolerancia jelentkezik.

A büntetés-végrehajtás dolgozói nemcsak a szabálykövető magatartásban, hanem a jogtudatban is tapasztalnak különbségeket: a romák számára – mint minden más emberi csoport esetében – a saját közösség törvényei, szokásai az elsődlegesek, nem pedig azok, a büntetés-végrehajtás működését is meghatározó jogszabályok, melyekben a domináns (ha úgy tetszik, a magyar) kultúra értékrendje tükröződik.

Végezetül arról szólok, hogy a büntetés-végrehajtás vezetése hogyan értékeli a cigány-ság helyzetét és milyen lépéseket tett, illetve kíván tenni.

Mint azt már a bevezetőben említettem, szervezetünk működésének alapja a jogszabályok betartása és betartatása. Így a kisebbségi politikánk sem alapulhat máson, csak mindenfajta diszkrimináció elutasításán.

Mindemellett mind szűkebb térségünk, mind a világ más területeinek története és jelenlegi problémái azt bizonyítják, hogy minden társadalom multikulturális, különböző hagyományú, értékrendű csoportok összessége, melyek egyaránt szerves és egyformán fontos részét képezik a nemzetnek. A kultúrák egymásmellettiége gazdagabbá, értékesebbé, ellenállóbbá teszi a társadalom egészét. Ugyanakkor illúzió azt feltételezni, hogy ez a párhuzamos lét konfliktusoktól mentes lehet. Véleményünk szerint régiók azon közösségei, társadalmi számíthatnak túlélésre, amelyek e konfliktusokat hatékonyan és civilizáltan tudják kezelni.

A büntetés-végrehajtás már évtizedek óta próbálkozik különböző olyan megoldásokkal, programokkal, amelyek a roma kisebbséget célozták meg. Kapcsolatokat építettünk ki különböző roma kulturális, karitatív és egyéb szervezetekkel, amelyek aktivistái rendszeresen látogatták és látogatják intézeteinket. E szervezetek képviselőinek többsége hasznos szociális, érdekképviseleti és karitatív munkát végez a roma fogvatartottak körében.

A nemzetközi tapasztalatok azt mutatják, hogy szerencsés, ha a személyzet tagjai között is vannak az adott etnikai kisebbség képviselői. Az őri, felügyelői állomány soraiban vannak romák, ha számuk messze el marad is a fogvatartotti népesség etnikai arányaitól. Ennek oka nem a büntetés-végrehajtás személyzeti politikájában keresendő, hanem a roma jelentkezők hiányában. Néhány éve próbálkoztunk roma nevelők alkalmazásával, de akkor és ott ez a kísérlet nem hozott sikert.

A kaposvári Csokonai Vitéz Mihály Tanítóképző Főiskola négy féléves posztgraduális romológus képzésén büntetés-végrehajtási dolgozók – elsősorban nevelők – is részt vesznek. Azt reméljük, hogy az itt szerzett kisebbségtudományi ismeretek hozzájárulhatnak a kultúrák említett különbségéből adódó problémák jobb megértéséhez a napi gyakorlatban.

Szándékunk, hogy lehetőség szerint olyan szakképzési programokat is hozzáférhetővé tegyünk, amelyek egyrészt eladhatók a külső munkaerőpiacon, másrészt nem idegenek a romák hagyományaitól. E tradicionális szakmák oktatása érdekében kapcsolatot tartunk fenn a regionális munkaerő-fejlesztési és képzési központokkal.

Sátoraljaújhelyen Cigány Népfőiskolát hoztunk létre, ami szintén azt a célt szolgálta, hogy csökkentse a romák iskolázottságban mutatkozó hátrányát. Az önkéntesen jelentkező roma fogvatartottak számára a büntetés-végrehajtás biztosítja a tanulás feltételeit ebben az oktatási formában.

Célunk tehát, hogy a jogszabályokban rögzített kötelességeinken túl a rendelkezésünkre álló szerény források és lehetőségek szabta határokon belül hozzájáruljunk a cigányság társadalmi hátrányainak csökkentéséhez. Ugyanakkor természetesen tudatában vagyunk, és bízunk abban, hogy ez a közvélemény számára is evidens, hogy ilyen volumenű társadalmi probléma megoldása nem hárulhat kizárólag a börtönrendszerre. Valós válaszok csak a civil társadalomban zajló változások tükröződéseként szülehetnek a büntetés-végrehajtásban.